

मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय

श्रीमती सुनंदा अंशुल राऊत

संशोधक,

राज्यशास्त्र विभाग,

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. राष्ट्रपाल एस. गणवीर

मार्गदर्शक

प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग,

महिला महाविद्यालय नंदनवन, नागपूर

सारांश :

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय ही दोन परस्परपूरक संकल्पना आहेत, ज्या कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असतात. मानवी हक्क हे मूलभूत अधिकार आहेत जे प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतःच प्राप्त असतात, तर सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना समान संधी आणि न्याय्य वाटणी मिळणे. या दोन्ही संकल्पनांचा उद्देश मानवी गरजा, स्वातंत्र्य, आणि समानतेचे रक्षण करणे हा आहे. जगभरातील देशांमध्ये असमानता, भेदभाव, आणि हिंसा यांसारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत असले तरी, मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांना प्राधान्य देऊन समतोल साधणे शक्य आहे.

प्रस्तावना :

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय हे एकमेकांना पूरक आहेत आणि एकमेकांशी संबंधित आहेत. त्यांची योग्य अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी सरकार किंवा प्रशासनाची आहे. सामाजिक विकास किंवा सामाजिक न्याय तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा आपण सर्व घटकांच्या हक्कांचे संरक्षण करू शकतो. मानवी हक्क समाजात शांतता प्रस्थापित करतात. तर सामाजिक न्याय स्थिरता प्रदान करतो. सध्या सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण हे कोणत्याही राज्यासाठी आव्हान बनले आहे. आपल्या देशातही मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय हा गंभीर विषय आहे. मानवी हक्क हा सामाजिक गतिशीलतेचा आधार मानला जातो. समाज समतावादी तेव्हाच होऊ शकतो जेव्हा तो समता आणि एकतेच्या तत्वांवर आधारित असेल. मानव जातीचा आदर आणि संरक्षण करूनच मानवी समाज अस्तित्वात राहू शकतो. सामाजिक न्याय राखल्याशिवाय आपण मानवी हक्कांचे संरक्षण करू शकत नाही. सध्या मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाचे प्रश्न नव्या संदर्भामध्ये बदलत आहेत. समाजातील सर्व घटक मग ते दलित असोत. आदिवासी व अल्पसंख्याक असोत, महिला असोत किंवा मागासवर्गीय असोत, सर्वच घटक त्यांच्या हक्कांच्या संरक्षणाची मागणी करत आहेत. या वर्गांना कुठेतरी असुरक्षित वाटत आहे. समाजातील विषमता आणि गरीब-श्रीमंत यांच्यातील असमतोल सातत्याने वाढत आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात भारतासारख्या विकसनशील देशासमोरही अनेक आव्हाने आहेत. अशा परिस्थितीत भारतीय राज्याने आपल्या नागरिकांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण कसे करावे? सर्व घटकांना सामाजिक न्याय कसा देता येईल. उपेक्षित दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी राज्याच्या धोरणांमध्ये समतोल कसा निर्माण करायचा? या प्रश्नांची सकारात्मक उत्तरे शोधण्याची आज गरज आहे.

भारतीय राज्यघटना, मूलभूत हक्क आणि सामाजिक न्याय :

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा मूळ उद्देश सामाजिक न्याय आणि सार्वत्रिक मानवी हक्क प्रस्थापित करणे हा होता. हे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेची रचना करण्यात आली. भारतीय संविधान हे सर्व नागरिकांना मूलभूत अधिकार प्रदान करणारे तसेच सामाजिक न्याय आणि समानता प्रदान करणारे दस्तऐवज आहे. भारतीय राजकारणात उदारमतवादी राजकीय लोकशाहीबरोबरच समाजवादी आदर्शही स्वीकारण्यात आले आहेत आणि हे लक्षात घेऊन 'सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय न्याय' हा राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत नमूद करण्यात आला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी, 'वैयक्तिक स्वातंत्र्य' आणि सामाजिक न्याय यांच्यात समतोल प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने, संविधानाच्या भाग-3 मधील मूलभूत अधिकार तसेच भाग-4 मधील राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्वांनुसार सामाजिक न्याय सुनिश्चित केला आहे. आपल्या राज्यघटनेत मानवी हक्कांच्या संरक्षणावर विशेष भर देण्यात आला आहे. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय या घटकांचा मूलभूत हक्कांतर्गत समावेश करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये सर्व लोकांना समानता, स्वातंत्र्य आणि शांततापूर्ण जीवन जगण्यासाठी फिरण्याचे अधिकार आहेत. संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवाधिकार आयोगाच्या स्थापनेनंतर, आपल्या देशात 1993 मध्ये मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली आणि मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी देशातील विविध राज्यांमध्ये मानवाधिकार आयोगांची स्थापना देखील करण्यात आली जेणेकरून कोणत्याही प्रकारच्या अन्याय आणि मानवी हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास कारवाईची खात्री करता येईल. राज्यघटनेच्या भाग-३ मध्ये समाविष्ट केलेल्या मूलभूत अधिकारांद्वारे व्यक्तीचा सन्मान आणि लोकांमध्ये समानता प्रस्थापित करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. समतावादी समाजाची स्थापना करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे ज्यामध्ये सामाजिक स्थिती आणि संधीच्या समानतेच्या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई आहे. संवैधानिक संरक्षणासोबतच भारतीय राज्यघटनेच्या भाग 4 अंतर्गत विविध सामाजिक-आर्थिक अधिकारांद्वारे सामाजिक न्यायाची संकल्पना अधिक बळकट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. भाग-4 मध्ये समाविष्ट असलेल्या सर्व तरतुदी सामाजिक न्यायासाठी एक मजबूत व्यासपीठ प्रदान करतात.

भारत हा मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्यावर स्वाक्षरी करणारा देश आहे. कलम 12 म्हणते की कोणीही त्याच्या गोपनीयतेमध्ये, कुटुंबात अनियंत्रितपणे हस्तक्षेप करू नये किंवा त्याच्या सन्मान आणि प्रतिष्ठेवर हल्ला करू नये. सर्व व्यक्तींना कायद्यातील अशा हस्तक्षेप किंवा आक्रमणापासून संरक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे.

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय :

सर्वसाधारणपणे सामाजिक न्यायाची संकल्पना मानवी हक्कांशिवाय अपूर्ण आहे. सामाजिक न्याय म्हणजे समाजात माणसा माणसात भेदभाव नसावा, कायदा सर्वांसाठी समान असावा आणि कायद्यापुढे सर्व समान असावेत जेणेकरून सामाजिक न्याय मिळेल. सामाजिक न्याय समाजातील कामगार वर्गाशी चांगले वागणे आवश्यक आहे. वस्तू आणि सेवा यासारख्या समाजात निर्माण झालेल्या सर्व विकासाच्या संधींचे समान वितरण देखील आहे. समाजातील उपेक्षित, दलित आणि उपेक्षित लोक आणि महिलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहाशी

जोडता येईल अशी व्यवस्था निर्माण करणे हा सामान्यतः सामाजिक न्यायाचा उद्देश असतो. आधुनिक काळात लोककल्याणकारी राज्याचे मूळ ध्येय सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे हे देखील आहे. म्हणजेच, राज्य सर्व नागरिकांना समान संधी प्रदान करते आणि प्रत्येक वर्गाच्या कल्याणासाठी कार्य करते. कोणत्याही प्रकारचा लिंग, जात, वांशिक आणि भाषिक भेदभाव न करता सर्व नागरिकांना मूलभूत हक्कांमध्ये समान प्रवेश सुनिश्चित करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे.

बहुतेक विचारवंत मानवी हक्कांना अधिक महत्त्व देतात आणि समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला न्याय्य वागणूक आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचा आदर करण्याबद्दल बोलतात. त्यांचा असा विश्वास आहे की समाजातील सर्व लोक समान नाहीत आणि त्यांच्यामध्ये अनेक प्रकारच्या विषमता आढळतात. त्यामुळेच त्यांच्याशी जातीच्या आधारावर, लिंगाच्या आधारावर, प्रादेशिकतेच्या आधारावर, भाषेच्या आधारावर भेदभाव केला जातो. या कारणास्तव त्यांना बहिष्कृत देखील केले जाते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या मागण्या आणि गरजाही वेगवेगळ्या असतात. कोणताही भेदभाव न करता या मागण्या पूर्ण करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. कारण मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय या एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. एकमेकांना त्याशिवाय त्याचे औचित्य अपूर्ण वाटते. मानवाधिकाराचे औचित्य समाज तेव्हाच मान्य करेल.

मानवाधिकार संबंधित सद्य समस्या :

मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणेनंतरही, जागतिक स्तरावर मानवजातीचे हक्क अजूनही संकटात आहेत. त्यामुळे अलीकडच्या काळात घडलेल्या घटनांवरून असे दिसून येते की जागतिक स्तरावर अशा विविध समस्या आणि गुंतागुंत अजूनही अस्तित्वात आहेत. जे मानवी हक्क आणि मानवतेला धक्का देत आहे. मानवी तस्करीच्या बाबतीत भारताचा जगातील अव्वल देशांमध्ये क्रमांक लागतो आणि मानवी तस्करीचे स्रोत, संक्रमण आणि गंतव्यस्थान मानले जात असले तरी, राज्यांतर्गत आणि आंतरराज्य मानवी तस्करी व्यतिरिक्त, नेपाळ आणि बांगलादेशातून आंतरराष्ट्रीय मानवी तस्करी देखील भारतात मोठ्या खुल्या सीमेमुळे होते. पश्चिम बंगाल आणि महाराष्ट्र ही भारतातील मानवी तस्करीची नवीन केंद्रे म्हणून उदयास आली आहेत. जगभरातील मानवी तस्करीच्या बळीपैकी १/३ मुले आहेत. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे ड्रग्स आणि शस्त्रांतर मानवी तस्करी हा जगातील तिसरा सर्वात मोठा संघटित गुन्हेगारी आहे. जे गेल्या 10 वर्षांत 25 पटीने वाढले आहे आणि 2020 मध्ये 60% ने वाढले आहे. देशातील प्रत्येक राज्यात मानवी तस्करीचे जाळे पसरले आहे. यामध्ये कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, उत्तर प्रदेश, झारखंड, बिहार, तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल आणि महाराष्ट्रात जास्त रुग्ण आढळले आहेत.

निर्वासितांची समस्या:

युद्ध, नैसर्गिक आपत्ती, पर्यावरणातील बदल, मानवी हक्कांचे उल्लंघन इत्यादी काही समस्या आहेत ज्यामुळे जगातील अनेक देशांतील रहिवाशांना इतर देशांमध्ये आश्रय घेण्यास भाग पाडले आहे. हिंसाचार आणि इतर समस्यांमुळे सुमारे 6 कोटी लोकांना (या आकडेवारीत मुलांचा समावेश आहे) त्यांना घरे सोडावी लागली आहेत. याशिवाय 22.5 कोटी लोक असे आहेत. असे लोक आहेत ज्यांना चांगल्या जीवनाच्या शोधात इतर देशांमध्ये स्थलांतर करण्यास भाग पाडले गेले आहे.

ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारताला अनेक शेजारील देशांमधून निर्वासित मिळाले आहेत. निर्वासित हे राज्यासाठी एक समस्या बनतात कारण यामुळे देशाच्या संसाधनांवर आर्थिक भार वाढतो आणि दीर्घकालीन लोकसंख्याशास्त्रीय बदल वाढू शकतो आणि सुरक्षेला धोका निर्माण होऊ शकतो. तथापि, निर्वासितांची काळजी घेणे हा मानवी हक्कांच्या उदाहरणाचा मुख्य घटक आहे. भारतातील निर्वासित लोकसंख्येचा मोठा भाग बांगलादेश (चकमा निर्वासित), श्रीलंका, तिबल (तमिळ निर्वासित), म्यानमार (रोहिंग्या निर्वासित) आणि अफगाणिस्तानमधील लोकांचा आहे. तिबेटी आणि श्रीलंकन निर्वासितांना सरकारने मान्यता दिली असली तरी, त्यांना सरकारद्वारे तयार केलेल्या विशिष्ट धोरणे आणि नियमांद्वारे संरक्षण आणि मदत दिली जाते.

भारतातील निर्वासितांना संविधानाच्या अनुच्छेद 14 (समानतेचा अधिकार), कलम 20 (गुन्ह्यांकरिता शिक्षेच्या संदर्भात संरक्षण) आणि कलम 21 (जगण्याचा अधिकार) अंतर्गत हक्क आहेत. नागरिकत्व सुधारणा कायदा (CAA) 2019 मधून मुस्लिमांना वगळण्यात आले आहे. हे केवळ बांगलादेश, पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तानमधून आलेल्या हिंदू, ख्रिश्चन, जैन, पारशी, शीख आणि बौद्धांना नागरिकत्व देते."

कामगारांचे हक्क:

कामगार वर्ग (किंवा कामगार वर्ग) ही अशीच एक संज्ञा आहे. ज्याचा उपयोग सामाजिक विज्ञान आणि सामान्य संभाषणात अशा लोकांचे वर्णन करण्यासाठी केला जातो. क्षुल्लक नोकऱ्यांमध्ये गुंतलेले (कौशल्य, शिक्षण आणि कमी उत्पन्नानुसार मोजले जाते) आणि बऱ्याचदा हा अर्थ बेरोजगार असलेल्या किंवा सरासरी उत्पन्नापेक्षा कमी असलेल्या लोकांपर्यंत देखील असतो. कामगार वर्ग हा प्रामुख्याने औद्योगिक अर्थव्यवस्थांमध्ये आढळतो आणि गैर-औद्योगिक अर्थव्यवस्थांमध्ये शहरी भागात आढळतो. हा वर्ग अंगमेहनतीवर अवलंबून आहे, विशेषतः ज्यांना तासिका आधारावर मजुरी दिली जाते. प्रॅक्टिकली बघितले तर लक्षात येईल की मजूर वर्गाकडून जास्त काम घेतले जाते आणि त्यांना कमी मजुरी दिली जाते. भारतातील कामगार दलाची लोकसंख्या अंदाजे 460 दशलक्ष आहे त्यापैकी अंदाजे 430 दशलक्ष कामगार प्रतिकूल परिस्थितीत असंघटित क्षेत्रातील आहेत. भारताच्या जीडीपीपैकी सुमारे 65% असंघटित क्षेत्रातील कामगारांकडून येतो. आजही शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. असंघटित क्षेत्रात 48.5% महिला कामगार आहेत; ते उत्पादन आणि पुनरुत्पादनाचा दुहेरी भार सहन करतात. कोणत्याही समाजाच्या अस्तित्वासाठी या दोन्ही गोष्टी आवश्यक आहेत, परंतु संघटित क्षेत्रातील महिला कामगार सर्वाधिक अत्याचार आणि भेदभावाला बळी पडतात.

लैंगिक भेदभाव:

समाजात लिंगभेद आज अस्तित्वात नसून प्राचीन काळापासून चालत आलेला आहे. हा भेदभाव केवळ भारतातच नाही तर जगातील सर्वच देशांमध्ये सुरू आहे. सामान्यतः जातिभेद, सांस्कृतिक भेदभाव, अवकाशीय भेदभाव, आर्थिक भेदभाव इत्यादी भेदभावाचे अनेक प्रकार आहेत. खरेतर, सर्व प्रकारचे भेदभाव मानवतेसाठी धोकादायक आहेत. कारण या भिन्नता आणि असमानतांमुळेच मानवांमध्ये एकता प्रस्थापित करण्यात अडचण येत आहे. लैंगिक भेदभाव किंवा लैंगिक असमानता ही एक सामाजिक दुष्प्रवृत्ती आहे ज्यामुळे स्त्रिया नेहमीच पुरुषांना मिळणाऱ्या सामाजिक दर्जापासून वंचित राहतात. स्त्री आणि पुरुष हे मानवी समाजाचा आधारस्तंभ

आहेत. कोणाच्याही अनुपस्थितीत समाजाची कल्पना करता येत नाही, परंतु असे असूनही लिंगभेद हे सामाजिक वास्तव आहे. लैंगिक भेदभाव म्हणजे लिंगाच्या आधारावर महिलांविरुद्ध होणारा भेदभाव. त्यांना घरात आणि समाजात शोषण, अपमान आणि भेदभाव सहन करावा लागतो. महिलांविरुद्ध भेदभाव जगात सर्वत्र, प्रत्येक क्षेत्रात प्रचलित आहे.

भारतातील मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाचे मूल्यमापन :

आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळून जवळपास 74 वर्षे झाली आहेत. पुढच्या वर्षी आपण स्वातंत्र्याचा ७५ वा वर्धापन दिन साजरा करू. या संदर्भात आज आपण नागरिकांचे मूलभूत हक्क आणि सामाजिक न्याय यांचे मूल्यमापन करणे गरजेचे आहे. आपल्या नागरिकांना त्यांचे मूलभूत अधिकार मिळाले आहेत का? सर्व नागरिकांना सामाजिक न्याय मिळाला आहे का? त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी धोरणात्मक आणि व्यावहारिक पावले पूर्णपणे यशस्वी झाली आहेत का? जर आपण त्यांचे योग्य मूल्यमापन आणि मूल्यमापन केले तर आपल्या लक्षात येईल की आपले नागरिक अजूनही त्यांच्या हक्कांपासून वंचित आहेत. मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या अनेक घटना रोज पहायला मिळतात. आजही समाजातील एक मोठा वर्ग वंचित जीवन जगत आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांसाठी लोक अजूनही इकडे तिकडे भटकत आहेत. स्वातंत्र्याच्या ७४ वर्षांनंतरही आपल्या देशातील गरिबीची पातळी कमी झालेली नाही. आजही एक तृतीयांशहून अधिक लोकसंख्या दारिद्र्य किंवा दारिद्र्यरेषेखाली आहे. आजही लोकांकडे राहण्यासाठी कायमस्वरूपी घरे नाहीत, करोडो लोक बेरोजगार फिरत आहेत. पिण्याचे शुद्ध पाणी आणि स्वच्छतागृहांचा अभाव, शालेय शिक्षण व उपचार व्यवस्थेचा अभाव, सार्वजनिक सेवांचा अभाव आहे.

भारतात गरिबांच्या उन्नतीसाठी अनेक योजना आखण्यात आल्या आहेत पण या योजनांचा लाभ गरिबांपर्यंत पोहोचत नाही. भ्रष्टाचाराने कळस गाठला आहे. भारतात करोडपतींची संख्या वाढत आहे, याचा अर्थ आर्थिक आणि सामाजिक विषमता कमी होण्याऐवजी झपाट्याने वाढत आहे. स्वातंत्र्याच्या सात दशकांनंतरही भारतामध्ये सामाजिक न्यायाच्या क्षेत्रात समाधानकारक परिणाम दिसून आलेले नाहीत. आजही अनेक कारणांनी विविध समाजांमध्ये असंतोष आहे. समाजातील सर्व प्रकारची विषमता दूर करावी लागेल, तरच आपण निरोगी समाज घडवू शकू.

निष्कर्ष :

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय एकमेकांना पूरक आहेत. त्यांच्याशिवाय मानवी विकास अशक्य आहे. सध्या मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाचे संरक्षण हे कोणत्याही सरकारसाठी आव्हान बनले आहे. भारतातही स्वातंत्र्याच्या मागणीबरोबरच सामाजिक न्यायासाठी आंदोलने होत आहेत. सध्याच्या काळात समाजातील गरीब आणि वंचित घटकांना त्यांच्या मूलभूत कमतरतांची भरपाई करून त्यांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळणे अत्यंत आवश्यक आहे. सार्वजनिक सेवांमध्ये पुरेसा प्रवेश आणि पुरेसे उत्पन्न आणि रोजगार हा मानवी जीवनाचा मूलभूत अधिकार आहे. हे तेव्हाच घडेल जेव्हा आर्थिक व्यवस्था नैतिकतेवर आधारित असेल. जेव्हा उत्पादन, वितरण आणि उपभोगाचा आधार सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण असेल तेव्हाच

हे शक्य होईल. त्यामुळे आज सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांची व्यवस्था समाधानकारक पद्धतीने प्रस्थापित करण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची :

- IJRAR19D4137 इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च अँड अॅनालिटिकल रिव्ह्यूज (IJRAR)
www.ijrar.org
- दधिच, नरेश, 2015 समकालीन राजकीय सिद्धांत, जयपूर, रावत प्रकाशन.
- कश्याम, डॉ. सुभाष, 2015 भारताचे संविधान, नवी दिल्ली.
- बसू, डी.डी., 2015 भारताच्या संविधानाचा परिचय, लॅसिस, नोकिस, गुरुग्राम, हरियाणा.
- महाजन, गुरप्रीत 2001 ओळख आणि अधिकार: उदारमतवादी लोकशाहीचे पैलू भारत, नवी दिल्ली, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- सच्चर, राजेंद्र 2004: मानवाधिकार दृष्टीकोन आणि आव्हाने, नवी दिल्ली, ज्ञान पब्लिशिंग हाऊस.
- डॉ. संगीता 2008: भारतातील महिलांचा राजकीय सहभाग आणि प्रतिनिधित्वाचा मुद्दा: तपन बिस्वाल संपादित: मानवाधिकार, लिंग आणि पर्यावरण, विवा बुक्स प्रा. लि., नवी दिल्ली.
- किमलिका, विल, 19556 बहुसांस्कृतिक नागरिकत्व, अल्पसंख्याकांचा उदारमतवादी सिद्धांत अधिकार, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- गाबा, ओम प्रकाश 2012: राजकीय विचारांची रूपरेषा, नोएडा, मयूर पेपर बॅक.
- पांडे, तेजस्कर, संगीता पांडे, 2012 भारतातील सामाजिक समस्या, नवी दिल्ली टाटा मॅकग्रा हिल एज्युकेशन प्रा. लिमिटेड
- इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ करंट सायन्स (IJCSPUB) www.ijcspub.com
- भारत में मानवाधिकार और सामाजिक न्याय नन्द राम खटीक
- सहायक आचार्य राजनीति विज्ञान बाबू शोभाराम राजकीय कला महाविद्यालय अलवर राजURAR1904137 इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च अँड अॅनालिटिकल रिव्ह्यूज (IJRAR)
www.jirar.org 854
- www.ijcspub.org 2025 IJCSPUB | खंड 15, अंक 1 फेब्रुवारी 2025 | ISSN: 2250-1770

